

Клімавец В.П.

**БЕЛАРУСКАЯ ФРАЗЕАЛОГІЯ: ГІСТОРЫЯ СТАНАЎЛЕННЯ,
ПАХОДЖАННЕ, КРЫНІЦЫ ЎЗБАГАЧЭННЯ**

Беларускі дзяржаўны медыцынскі ўніверсітэт

Мінск, Беларусь

Анотацыя. Артыкул прысвечаны разгляду асноўных аспектаў тэмы. Аўтар прасочвае станаўленне фразеалогіі як лінгвістычнай навукі; разглядае класіфікацыю фразеалагізмаў з пункту гледжання іх паходжання і крыніцы ўзбагачэння.

Ключавыя словы: беларуская мова, фразеалагізм, фразеалагічны слоўнік, паходжанне, крыніцы ўзбагачэння.

Klimavets V.P.

**BELARUSSIAN PHRASEOLOGY: HISTORY OF FORMATION, ORIGIN,
SOURCES OF ENRICHMENT**

Belarusian State Medical University

Minsk, Belarus

Abstract. The article is devoted to the main aspects of the topic. The author traces the formation of phraseology as a linguistic science; examines the classification of phraseological units in terms of their origin and source of enrichment.

Keywords: Belarusian language, phraseology, Phraseological dictionary, origin, sources of enrichment.

Фразеалогія з'яўляецца адной з параўнальна маладых галін лінгвістыкі. Яна стала складацца як самастойная навука прыблізна з шасцідзясятых гадоў мінулага стагоддзя. Як сцвярджае І.Я.Лепешаў, “фразеалагізмы, пад рознымі назвамі (ідэёмы, прымаўкі і інш.)”, працяглы час сцісла разглядаліся ў рамках лексікалогіі як адно з яе пытанняў [1.4].

Вылучэнню фразеалогіі як асобнай лінгвістычнай навукі папярэднічаў доўгі перыяд збірання і сістэматызацыі ўстойлівых выразаў. Вялікая заслуга ў гэтай працы належыць Івану Іванавічу Насовічу – беларускаму філолагу, этнографу, фалькларысту, лексікографу. За трыццаць гадоў педагогічнай дзейнасці ў розных рэгіёнах Беларусі ён вывучыў адметныя асаблівасці мясцовых гаворак, запісваў пачутыя прыказкі і прымаўкі, народныя былі і анекдоты. І.І.Насовіч займаўся рознабаковай даследчыцкай працай, у тым ліку падрыхтаваў слоўнік жывой народнай мовы, над якім працаваў шаснаццаць гадоў. У 1870 годзе “Слоўнік беларускай мовы” ўбачыў свет. Гэта першы навуковы даведнік па лексіцы беларускай мовы сярэдзіны XIX-га стагоддзя. У яго ўключана больш за трыццаць тысяч слоў. У якасці ілюстрацыйнага матэрыялу вучоны выкарыстаў народныя песні, прымаўкі, фразеалагізмы. Слоўнік быў высока ацэнены сучаснікамі даследчыка. У 1983 годзе да двухсотгоддзя з дня нараджэння І.І.Насовіча было ажыццёўлена яго факсімільнае перавыданне.

Першы ў гісторыі беларускай фразеаграфіі “**Тлумачальны фразеалагічны слоўнік**” створаны Ф.М.Янкоўскім. Гэта “Беларуская фразеалогія: фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне” (1968 г.).

Потым былі фразеалагічныя слоўнікі Е.С.Мяцельскай і Я.М.Камароўскага (1972); на матэрыяле гаворкі Мсціслаўшчыны створаны 3 выпускі **Тлумачальнага фразеалагічнага слоўніка**. Г.Ф.Юрчанкі: “**І коціца і валіцца**” (1972), “**І сячэ і паліць**” (1974), “**Слова за слова**” (1977). Гэта першы Слоўнік фразеалагізмаў адной гаворкі.

Ад папярэдніх фразеалагічных слоўнікаў адрозніваецца праца І.Я.Лепешава “**З народнай фразеалогіі. Дыферэнцыяльны слоўнік**” (1991). Слоўнік складзены таксама на матэрыяле народнай мовы, але ён не ўключае ўжо апісаных раней выразаў. У слоўніку каля сямісот фразеалагізмаў, і кожны з іх атрымлівае семантычную, граматычную і экспрэсіўна-ацэначную характарыстыку. Напрыклад, пра фразеалагізм “*ад зубоў адскоквае*” (*адлятае*) у каго даюцца такія звесткі: “*Цяп., пр., буд. складаны; адз. і мн. Адабр. Ужываецца пры дзейніку са значэннем абстрактнага прадмета*”.

Праз два гады гэты выдатны даследчык выдаў “**Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы**” ў двух тамах, які з’яўляецца першай спробай стварыць тлумачальны фразеалагічны слоўнік. На сённяшні дзень гэта адна з самых аўтарытэтных прац, прысвечаных фразеалогіі.

У гэтым слоўніку кожны з фразеалагізмаў (а іх каля 6 тысяч) атрымлівае семантычную, граматычную і стылістычную характарыстыку. Да кожнай фразеалагічнай адзінкі прыводзяцца сінонімы і антонімы.

І.Я.Лепешаў падрыхтаваў таксама і “**Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў**” (1981, ч.2, 1993). У ім аўтар раскрывае паходжанне каля 1400 фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы.

Паводле паходжання фразеалагізмы з’яўляюцца рознымі – па часе ўзнікнення, па месцы, дзе ўпершыню склаліся, і па шляхах, па якіх прыйшлі ў беларускую літаратурную мову. Як лічыць І.Я.Лепешаў, фразеалагізм “*бабіна лета*” ўзнік яшчэ ў агульнаславянскую эпоху, а выразы “*выходзіць на арбіту*”, “*нярэдні край*” з’явіліся зусім нядаўна. Выразы “*ад відна да відна*”, “*кату па пята*”, “*ні слыху ні дыху*” склаліся ў беларускай мове; выраз “*даць дыхту*” запазычаны з польскай мовы; “*ні рыба ні мяса*” з’яўляецца калькай з нямецкай мовы; “*трымаць порах сухім*” з англійскай, “*без году тыдзень*” – з рускай мовы.

Па паходжанні, на думку І.Я.Лепешава, фразеалагізмы падзяляюцца на 1) спрадвечна беларускія, 2) запазычаныя з іншых моў, 3) калькі; 4) паўкалькі [1,31].

Сярод спрадвечна беларускіх выдзяляем агульнаславянскія, агульнаўсходнеславянскія і ўласна беларускія. Да агульнаславянскіх (бо ў іншых еўрапейскіх мовах няма аналагічных выразаў) можна аднесці “*закрануць за жывое*”, “*з галавы да пята*”, “*мурашкі бегаюць па целе*”, “*пераліваць з пустога ў парожня*”, “*правая рука*”.

Агульнаўсходнеславянскія фразеалагізмы вядомыя толькі ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Іх каля адной тысячы: *агарод гарадзіць, забіваць асінавы кол у магілу, за царом гарохам, перамываць костачкі*.

Крыніцай большасці фразеалагічных адзінак з'яўляецца жывая народная мова, адкуль яны прыйшлі ў творы пісьменнікаў.

Уласна беларускія фразеалагізмы – самы значны пласт спрадвечна беларускіх фразеалагічных адзінак. Сярод іх аўтарскія (тыпу *свінтус-грандыёзус*) і выразы жывой народнай мовы: *на горкі яблык (збіць)*, *садзіць на пасады, сабакам сена касіць, ад зямлі не адрас, ад яйка адліць, з жабыны прыгаршчы*. Аўтарскімі з'яўляюцца таксама фразеалагізмы: *асады назад, як дзядзька ў Вільні* (Я.Колас); *жаба ў каляіне* (К.Крапіва); *плячысты на жывод, хоць вяроўкі ві; акунёў вудзіць; кветкі з чужых палёў* (Ю.Гаўрук).

Многія ўласна беларускія фразеалагізмы – гэта выразы з творчасці паэтаў і пісьменнікаў. Напрыклад, Дунін-Марцінкевіч ужыў у сваіх творах фразеалагізмы *на кані і пад канём, з голымі рукамі, на скорую руку*; Янка Купала – *следам за дзедам, лахі пад пахі*; Кандрат Крапіва – *плячысты на жывод, хоць вяроўкі ві, жаба ў каляіне*.

Да запазычаных фразеалагізмаў адносім тыя, што паходзяць са славянскіх моў і не патрабуюць перакладу: *альфа і амега, казёл адпушчэння, манна нябесная, збіваць з тропу, відаць пана на халявах, без сучка і без задзірынкі*.

Запазычаныя выразы з грэчаскай, лацінскай і заходнееўрапейскіх моў без перакладу ўжываюцца рэдка: *homo sapiens* (лац. *чалавек разумны*), *alma mater* (універсітэт); *finite la commedia* (італ. *камедыя закончана*); *terra incognita* (лац. *невядомая зямля*); *tabula rasa* (лац. *чысты ліст*).

Шмат фразеалагізмаў прыйшло ў нашу мову шляхам калькавання, напрыклад: з грэчаскай і лацінскай моў – *агнём і мячом, залатая сярэдзіна, лебядзіная песня, воляй-няволяй, дамоклаў меч, вісець на валаску, святая прастата, белая варона, рабіць з мухі слана*.

З французскай мовы – *божая кароўка, бура ў шклянцы вады, з вышыні птушынага палёту, праглынуць язык, мець зуб, купляць ката ў мяшку, на вагу золата, сіняя птушка*.

Фразеалагізм *ні рыба ні мяса* прыйшоў з нямецкай мовы, *блудзіць у трох соснах* – з рускай; *антонаў агонь* – з французскай, з англійскай мовы – *трымаць порах сухім; за круглым сталом, пясок сыплецца, сіняя панчоха, халодная вайна, асінае гняздо*.

У якасці прыкладаў калек можна прывесці наступныя: *як на іголках* паходзіць з нямецкай мовы *Wie auf Nadeln*, тут паслоўны пераклад: *wie* – як, *auf* (на), *Nadeln* (іголках); *Goldregen* – *залаты дождж* – утвораны ад складанага назоўніка.

Фразеалагізм *браць быка за рогі* паходзіць з іспанскай мовы.

Паўкалькі – гэта частковы пераклад, часткова запазычаны з іншай мовы [1,41]. Напрыклад, *рубікон перайсці* паходзіць з лацінскага *Rubiconem transeo*. Апошні кампанент перакладзены словам *перайсці*, а першы не патрабуе перакладу.

Паўкалькамі з нямецкай мовы з'яўляюцца *карты раскрываць* (*Karten aufdecken*), *кракадзілавы слёзы* (*Krokodilstränen*); *ставіць на карту, пальма першыства, згушчаць фарбы* і інш.

Крыніцай папаўнення фразеалагізмаў з’яўляюцца тэрміналагічныя словазлучэнні, якія трапілі пад метафарычнае перасэнсаванне і страцілі сваё спецыяльнае значэнне. Праблема дэспецыялізацыі тэрмінаў мае сваю гісторыю станаўлення і развіцця [5,39]. Большасць вучоных, якія даследавалі прычыны пераходу тэрмінаў у разрад агульнаўжывальнай лексікі, называюць сацыяльныя, псіхалагічныя, лінгвістычныя прычыны. Гэты працэс пераходу тэрмінаў у агульналітаратурную мову актывізаваўся ў сярэдзіне XIX стагоддзя, калі было зроблена шмат навуковых адкрыццяў у сферы дакладных і прыродазнаўчых навук і грамадства праяўляла вялікую цікавасць да ўсяго новага. Як сцвярджае П.У.Сцяцко, дэтэрміналагізацыя – “ператварэнне таго ці іншага тэрміна ў неспецыяльную лексічную адзінку, страта тэрмінам спецыяльнага значэння” [5,31].

Найбольш актыўнымі крыніцамі ўзбагачэння фразеалогіі сталі наступныя галіновыя тэрміналогіі:

Напрыклад, з астраноміі:

- *зорка першай велічыні* (аўтарытэтны і вельмі вядомы ў пэўнай сферы чалавек. У астраноміі так называюць самыя яркія зоркі, бачныя без тэлескопа);
- *кульмінацыйны пункт (найвышэйшы рубаж, вяршыня)*. У астраноміі гэта момант праходжання свяціла праз нябесны мерыдыян.

З будаўнічай тэрміналогіі – *закладваць фундамент* (асновы); з ваеннай тэрміналогіі – *біць адбой, дымавая заслона, цяжкая артылерыя, міна запаволенага дзеяння*. З гісторыі прыйшлі выразы *кітайская сцяна, мамаева пабоішча, першай гільдыі*; з матэматыкі – *прыводзяць (прывесці) да агульнага назоўніка, ставіць (паставіць) знак роўнасці, узводзіцца ў квадрат*; з медыцыны – *трымаць руку на пульсе (быць у курсе падзей, сочачы за іх развіццём)*; з музычнай – *ва ўнісон, даваць (задаваць) тон, заключны акорд*; са спорту – *вагавая катэгорыя*, з тэхнічнай фразеалогіі – *выводзіць на арбіту, спускаць на тармазах*; з фізікі – *абсалютны нуль* (нікчэмны чалавек); *ісці па лініі найменшага супраціўлення* (выбіраць найбольш лёгкі спосаб дзеяння); *цэнтр цяжару* (самае асноўнае, сутнасць чаго-небудзь).

З хіміі – *лакмусавая паперка* (сродак выяўлення, праверкі адносін паміж кім-небудзь); з эканомікі – *выходзіць у тыраж* (стацца непрыдатным і заканчваць ранейшую дзейнасць, старэць, станавіцца непрыдатным для выкарыстання); *залаты фонд* (самае каштоўнае); з ювелірнай тэрміналогіі – *пробны камень* (тое, што дазваляе выявіць асноўныя ўласцівасці, якасці чаго-небудзь); *чыстай (самай чыстай) вады* (сапраўдны, несумненны); з юрыспрудэнцыі – *на месцы злачынства* (пры яўных доказах, у момант учынення чаго-небудзь заганнага захапіць, злавіць).

Фразеалагізмы адрозніваюцца паміж сабой не толькі паходжаннем. Важна і тое, у якой сферы жыццядзейнасці асобныя спалучэнні слоў сталі фразеалагізмамі.

З гэтага пункту гледжання вылучаюцца наступныя групы:

1. Фразеалагізмы з жывой народнай мовы: *абуць у лапці, выганяць матыліцу, на жабін скок, вераб’ю па пяту; на скрут галавы; і куры не шэпчуць*;

2. Фразеалагізмы з вуснапаэтычнай творчасці народа: *рожкі ды ножкі, казка пра белага бычка*;

3. Фразеалагізмы з мастацкай літаратуры: *жывы труп, мёртвая душа, людзьмі звацца, як дзядзька у Вільні, у імгненне вока*.

4. Фразеалагізмы з той ці іншай прафесіянальнай сферы: *аддаць канцы, кідаць якар, знімацца з якара* (з мовы маракоў);

– *ні пуху ні пярэ* – з мовы паляўнічых;

– *шыта белымі ніткамі* (з мовы краўцоў);

– *першая скрыпка, заключны акорд* (мовы музыкантаў);

на ўзводзе, баявое хрышчэнне, браць на абардаж (каго ці што), паліць свае караблі, разведка боем, не з палахлівага дзясятка – з вайскавай справы.

5. Фразеалагізмы з грэчаскай міфалогіі: *гордзіеў вузел, траянскі конь, танталавы пакуты, сізіфава праца, праметэеў агонь, пракрустава ложка*.

Такім чынам, у выніку метафарычнага пераасэнсавання тэрміналагічных словазлучэнні папаўняюць фразеалагічны слоўнік і ўзбагачаюць мову публіцыстычнай і мастацкай літаратуры.

Фразеалагізмы адыгрываюць выключную ролю ў мове, надаюць ёй сэнсавую глыбіню, яскравасць. Яны з’яўляюцца выдатным сродкам характарыстыкі чалавека і яго якасцей. Устойлівыя выразы – гэта неацэнны скарб, плён шматвяковага вопыту і назіральнасці народа.

Літаратура

1. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.

2. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН, 2008. – 2 т.

3. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Пад рэдакцыяй М. Р. Судніка і М. Н. Крыўко. – Мінск, БелЭН, 1996 – 783 с.

4. Красней, В. П. Грані слова : факультатыўны курс “Лексіка і фразеалогія беларускай мовы”. Вучэбны дапаможнік для 9 класа. Мінск : Народная асвета, 1986.

5. Мінакова, Л. Фразеалагізацыя спецыяльнай лексікі беларускай мовы на матэрыяле тэрміналагічных словазлучэнняў. Роднае слова. 2018. № 5, стар.39-42.

6. Клімавец В. П. Беларуская мова на 100. Зборнік тэставых заданняў для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання. – Мінск, “Аверсэв”, 2012. 541 с.

7. Беларуская мова. Энцыклапедыя. Пад рэдакцыяй доктара філалагічных навук А.Я. Міхневіча – Мінск, БелЭН, 1994, 654 с.